

Tanulmány

Katona Csilla

A tövégi magánhangzók eltűnése a magyarban*

Abstract

As part of my research, I study the phonological changes modifying the sound structure of Hungarian common nouns and toponyms. In this paper, I focus on the issues related to the disappearance of stem-final vowels in Hungarian. In the first part, I provide an overview of published scholarly opinions and findings on this process of change and I also introduce the relevant terminological problems. This is followed by the presentation of my own research findings, comparing them with former approaches.

My research in this field is based on the corpus that I created from two types of source materials: toponyms of the Old Hungarian Era and modern lexemes from regional dialects.

Keywords: stem-final vowels, historical phonology, toponyms, historical linguistics

1 Bevezetés

Írásomban a tövégi magánhangzók eltűnésének folyamatával foglalkozom. Jelen tanulmány egy összefoglaló hangtörténeti vizsgálat keretében készült, amelyben a szavak és nevek szótagszerkezetét módosító változásokat vizsgálom. A tövégi magánhangzók eltűnésének vizsgálata a konkrét példák elemzésén túl jó néhány elméleti kérdést is felvet, ezért munkám első részében a változással kapcsolatos szakirodalmi megállapításokat foglalom össze, majd a második egységben a saját vizsgálati eredményeimet mutatom be részleteiben.

2 Előzmények: a tövéghangzók viselkedése az alapnyelvben, a rokon nyelvekben és az ősmagyar korban

A finnugor összehasonító nyelvtudomány azt tartja, hogy a finnugor alapnyelvben a szavak végén kevés kivétellel magánhangzók álltak, s ezt többek között például az ur. **kala* > m. *hal*, fgr. **käte* > m. *kéz*, fgr. **kunta* > m. *had* (E. Abaffy 2003: 124) megfelelések, illetőleg pl. a finn *ikä* ~ m. *év*, finn *veri* ~ m. *vér*, finn *lintu* ~ m. *lúd* nyelvi párhuzamok (Bárczi 1967: 107) bizonyíthatják. Az ősmagyar kor kezdetén a tövek állhattak toldalék nélkül, és megkaphatták azokat a toldalékokat, amelyek — az alapszó hangrendje szerint — szintén veláris vagy palatális tövéghangzóra végződtek (Sárosi 2003: 129). A tövek hangszerkezete így CVCV,

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával és az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

CVCCV, VCV vagy VCCV¹ lehetett (Zelliger 1991: 41). A tövek végén látható magánhangzó aztán idővel, az ómagyar kor folyamán — egy hosszabb folyamat végeredményeként — végleg eltűnt (E. Abaffy 2003: 124). Toldalékos alakokban ugyanakkor ma is felbukkan ez a magánhangzó, például a *hala-t, hala-k; éve-k, vére-s, luda-t* stb. formákban. E toldalékok előtti magánhangzó, melyet a leíró nyelvtanok általában kötőhangzónak neveznek, a szó tövéhez tartozik, történeti szempontból tehát tövéghangzónak tartandó (Bárczi 1958b: 20, 1967: 107, Benkő 1980: 128, E. Abaffy 2003: 124).

A tövégi magánhangzók története a finnugor nyelvek egy részében a magyarhoz hasonlóan alakul, míg más finnugor nyelvekben attól jelentős eltérést mutat, noha a folyamat bizonyos fázisai esetleg nyomom követhetők bennük is. Papp István szerint az ősi alapnyelvi állapotot leghívebben a finnségi nyelvek őrizték meg, a véghangzók eltűnése pedig a magyar nyelvben valósult meg a legteljesebb módon. A rövid véghangzó eltűnése bizonyos tekintetben általános finnugor jelenség, amely már a finnugor alapnyelvben megkezdődhetett — legalábbis a szóalakok egy részében —, majd folytatódott a folyamat az egyes finnugor nyelvek önálló életében, de különböző mértékben (1963b: 394). A folyamat legkevésbé a finn és a lapp nyelvet érintette (D. Bartha 1964: 5, Hajdú 1981: 62), a többi nyelvben azonban lényeges módosulásokat eredményezett. A permi nyelvekben a tövégi magánhangzók eltűnése az esetek nagy többségében végbement. A zürjénben nem is maradt meg más szóvégi hangzó, csak az ősspermi *a*, míg a zártabb véghangzók eltűntek. A mordvinban a finn-volgai alapnyelv szóvégi **e* hangja legtöbbször eltűnt, legfőljebb két mássalhangzó utáni helyzetben maradt meg, a szóvégi **a* azonban más pozíciókban is tovább élt. Ez a nyílt szóvégi magánhangzó csak harmadik szótagban vagy egy mássalhangzó utáni helyzetben tűnt el. Ellentétes folyamatok jelentkeznek az észti nyelv szóvégi magánhangzóinak történetében, ahol az eltűnés csak akkor következett be, ha az első szótag magánhangzója hosszú volt, vagy ha az első szótagbeli rövid magánhangzó után két mássalhangzó következett. A véghangzók eltűnésének időpontját illetően szintén jelentős eltéréseket figyelhetünk meg az egyes finnugor nyelvek között: a zürjénben már a 11–12. században, az észti nyelvben szintén korán, a 13. század előtt bekövetkezett a véghangzók eltűnése, a manysiban azonban még a 18. században is voltak véghangzók, sőt az északi és déli nyelvjárásban, különösen nehezen ejthető szóvégi mássalhangzó-torlódások után bizonyos nyomai a mai napig föllelhetők (D. Bartha 1964: 5–6, Hajdú 1981: 75, Bereczki 1996: 41–42).

A tövégi magánhangzók eltűnése a szakirodalom szerint különböző fokozatokon keresztül történt. Ha megfigyeljük a rokon nyelvi példákat, láthatjuk, hogy a finnben és a toldalék előtt a magyarban alsó és középső nyelvállású magánhangzókat találunk a tövek végén, azonban korai latin és görög nyelvű szórványemlékeinkben a szóvégi rövid magánhangzó mindig felső nyelvállású (Bárczi 1967: 107); vö. pl. 950–51: *κονρτουγερωματου (Kürtgyarmat), ταριανου (Tarján)*, 1055: *hodu, utu, nogu, kerekv* stb.

A tövéghangzó a finnugor rendszer és a későbbi magyar nyelvtörténeti tények alapján eredetileg alsó, ritkábban középső nyelvállású lehetett. Az alsó nyelvállásfok ősmagyar kori nagyobb gyakoriságára utal az a körülmény is, hogy egyes képzőmorfémák előtti helyzetben ez rögződött, pl. 1055: *zakadat, azah*; 1192: *Farcasagaztou*. Néhány igető ugyanakkor zártabb tövéghangzóval fordul elő a többinél, pl. *alku-sz(ik), eskü-sz(ik), nyugo-sz(ik)*. Ezekből az adatokból arra lehet következtetni, hogy az igetők egy részének az ősmagyar kor elején is zártabb, valószínűleg középső nyelvállású tövéghangzója lehetett. A palatális-veláris hangrendi illeszkedés finnugor korból örökölt sajátosságának megfelelően és a magyar nyelv tör-

¹ Írásomban C-vel a mássalhangzókat (latin consonantes), V-vel pedig a magánhangzókat (latin vocales) jelölöm, igazodva ezzel a fonológiai használt jelölési módhoz.

ténetében napjainkig érvényesülő szabályossága alapján az ősmagyar kor elején a tövéghangzók hangszíne föltehetően *á, o, e, ě* lehetett (Zelliger 1991: 41).

Abból viszont, hogy a korai ómagyar kor elején a nyelvemlékeinkben a tövégi magánhangzók felső nyelvállású hangként jelentkeznek (lásd a fenti példák föltehető korabeli hangzását: *kürtügyármátu, tárjānu, hodu, utu, nogyu, kerekü* stb.), azt valószínűsíthetjük, hogy e tekintetben az ősmagyar korban egy záródási folyamat történhetett, s idővel a tő végén álló alsó, középső nyelvállású magánhangzók felső nyelvállásúakká záródtak. A záródás abszolút szóvégen valószínűleg mindig, a toldalékolt tövégeken pedig gyakorta bekövetkezett. Ennek következtében az egyébként is hangsúlytalan szóvégi magánhangzók kevésbé hangzósakká, fonetikailag „gyenge” hangokká váltak (Benkő 1980: 99, Zelliger 1991: 42, E. Abaffy 2003: 124). Bárczi Géza fonetikai magyarázatot ad erre a változásra, mondván, hogy a mássalhangzó és az azt követő magánhangzó között akkor a legkisebb az artikulációs erőfeszítés, ha a magánhangzó magas nyelvállású, mert ennek az artikulációja van a legközelebb a mássalhangzóéhoz. Másrészt mivel a hangsúly az első szótagon volt, ettől a véghangzó távol esett, aminek következtében ez volt a leggyengébb nyomatékú hangelem, s mint ilyen ez volt a legjobban kitéve a változásnak, az artikulációs erőfeszítés gyengülésének is (1967: 108). Benkő Loránd szerint a minden bizonnyal uráli-finnugor eredetű első szótagi hangsúly következtében a nevezőszók tövégi magánhangzói az ősmagyarban mind abszolút, mind relatív tövekben hangsúlytalan, tehát fonetikailag gyöngye helyzetben lehettek. Emellett az eltűnéshez más oldalról hozzájárulhattak az ősmagyar kor szótagviszonyai is. A lexémák felépítésében eredetileg erősen érvényesülő szabályos C-V váltakozás következtében a tövégi magánhangzó mind pusztán szóvégen, mind szintén vokálisos végződésű toldalékok előtt ekkor még jórészt nyílt szótagban állt, tehát nem „védte” a szótagzáró konzonáns (1980: 160). Mindezek alapján tehát az első szótag hangsúlyos volta és a valószínűleg ekkoriban felgyorsult beszédtempó lehettek a változást indukáló tényezők is (Kubinyi 1958: 222–223, Sárosi 2003: 130).

Arra vonatkozóan, hogy a zártabbá válás az ősmagyar kor mely időszakában következhetett be, a vándorlások korabeli török jövevényszavak jelenthetnek számunkra megbízható fogódzót. A török jövevényszavak tanúsága alapján a folyamat az ősmagyar kor első felére tehető, s az 5. századra nagy valószínűséggel lezárult (E. Abaffy 2003: 124), hiszen a magyar nyelvbe a 6–9. század folyamán bekerült török jövevényszavak a változás hatókörébe már nem estek bele (vö. Bárczi 1967: 108). Mindezt az olyan alsó nyelvállású magánhangzóra végződő török szavak igazolhatják, amelyeknek szóvégi *a, e* hangjai már nem váltak felső nyelvállásúvá, hanem — minthogy a magyarban ekkor a szó végén éppen a záródási folyamatnak köszönhetően nem állt rövid *á, e* — hanghelyettesítéssel *á, é* végűek lettek (E. Abaffy 2003: 124, Bárczi 1958b: 20, 23, 1967: 108), például tör. *alma* > m. *almá* > *alma* (WOT. 62), tör. *járta* > m. *gyertyá* > *gyertya* (WOT. 387), tör. *kečeke* > m. *kecské* > *kecske* (WOT. 518) (további példákhoz lásd Gombocz 1909: 394). Ezzel szemben a felső nyelvállású véghangzóval rendelkező átvételek végéről — betagozódva az ilyen hangszerkezetű szavaink közé — eltűntek a magánhangzók (E. Abaffy 2003: 125), pl. tör. *ayači* > m. *ács* (WOT. 53), tör. **jinjü* > m. *gyöngy* (WOT. 402), tör. **bērü* > m. *bér* (WOT. 115). Az ómagyar kor folyamán aztán ezek a felső nyelvállásúvá lett véghangzók eltűntek a szavak végéről (E. Abaffy 2003: 321).

A tövéghangzók eltűnése alaktani-tőtani szempontból, azaz a tövek történetében is gyökeres fordulatot hozott. A tövégi magánhangzó ugyanis másként viselkedett a szavak végén, mint a toldalék előtt, azaz ugyanannak a tőnek két vagy több alakja is kialakult, megjelent a töváltakozás mint jelenség s vele együtt a többalakú tövek típusa (Bárczi 1958b: 20, Sárosi 2003: 130); vö. pl. *szem-* ~ *szeme-*, *hal-* ~ *hala-*, *fél-* ~ *fele-*.

A tövégi magánhangzó eltűnésének idejét többen is próbálták meghatározni. Szinnyi József például azt állapította meg, hogy az „Árpádok kora utáni időkből az egykori szóvégi

eredeti rövid magánhangzóknek egyetlenegy kétségtelen maradványa sincsen kimutatva” (1903: 138). Gombocz Zoltán a tővégi *u*, *ü* és *i* eltűnését a 13. századra tette (1922/1997: 97). Bárczi Géza azt hangsúlyozta, hogy az eltűnés már az ősmagyar korban megkezdődött, ám nem minden helyzetben egyformán és nem egyöntetűen zajlott le (1958a: 22). A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak tanulságai alapján például arra mutatott rá, hogy az oklevél adatai közül mintegy 60 esetben hiányzik a véghangzó, például a *ziget*, *kut*, *keuris*, *aruk*, *humuc* szavakban, és csak 34 esetben található meg, például a *hodu utu*, *nogu*, *zadu*, *eri*, *kerekv* elemekben (1967: 146). D. Bartha Katalin pedig egy másik korai nyelvemlékünk, Konstantinos császár munkájának (DAI.) szórványaira támaszkodva állapítja meg, hogy bizonyos fonetikai helyzetekben már az ősmagyarban megtörténhetett a véghangzó eltűnése (1964: 4).

Ugyancsak Bárczi Gézánál olvashatunk arról, hogy általában a tatárjárás időszakát szokták megjelölni olyan dátumként, amely a véghangzók eltűnésének záró pontjaként feltehető. Bárczi ugyanakkor attól is óva int minket, hogy ezt az időhatárt szigorúan vegyük. Tudniillik a véghangzók eltűnése valószínűleg még nagyobb mérvű volt, és gyorsabban véget érhetett, mint ahogyan azt a források feltűntetik. Ennek okát az oklevelek által tükrözött nyelvi formák archaizmusában látta. Mindez pedig azt jelenti, hogy a 13. század elejére akár a tővéghangzók teljes eltűnését is gyaníthatjuk már, s azok az okleveles adatok, amelyek még őrzik akkor ezt a hangelemet, inkább a helyesírási hagyomány hatását, mintsem valós ejtést mutathatnak (1958a: 23–24, 1967: 146).

Amellett, hogy a helyesírás konzervativizmusa is minden bizonnyal ott állhat ezen adatok lejegyzése mögött, más körülményeket is fontos mérlegelnünk. Nyirkos István például arra hívja fel a figyelmet, hogy mivel a változási folyamat tág időhatárok között ment végbe, s a változás alaptermészete az, hogy ingadozásokkal jár együtt, egy-egy időben itt is különböző változatok élhettek egymás mellett. A tővégi magánhangzók eltűnése véleménye szerint is már az ősmagyar korban megindult, s nagyjából a 13. század elejéig vagy közepéig fejeződött be (1980: 621). A szakirodalomban olvasható különböző érvek és támpontok e tekintetben tehát többé-kevésbé azonos irányba mutatnak, s azonos végeredményhez is vezetnek.

3 A tővéghangzók eltűnésével kapcsolatos főbb kérdések

A tővégi magánhangzók eltűnésével kapcsolatosan több kérdés is felmerült a szakirodalomban, amelyekre érdemes kitérnünk. Ezek között szerepelt például a szó végén *u* betűvel lejegyzett elem hangértéke, illetőleg a tővégi vokálisok eltűnésének lehetséges fázisai, vagyis a változás lefolyási üteme. Az alábbiakban ezeket a pontokat érintem.

3.1 Az *u*-val jelölt magánhangzó hangértéke

A szavak végén álló *u*-val jelölt magánhangzó tényleges hangértékét jó néhányan megkérdőjelezték, s igen sokáig foglalkoztatta a kutatókat az a kérdés, hogy valóban ejtett hangot rögzített-e. „Hat évtized óta sokunknak okozott fejtörést az a kérdés, hogy a régiek miféle hangot jelöltek azzal a rejtelmes betűvel” (Szinyei 1910: 12). Szinyei egy korábbi munkájában pedig azt hangsúlyozta, hogy a tövek végén álló magánhangzók eltűnése „fokozatos tökéletlenedés” útján ment végbe, s így „mormolt magánhangzók” jöhettek létre. Az *u* betűk tehát nem lehettek teljes magánhangzók jelei, hanem a „tökéletlenedés valamelyik fokán álló magánhangzókat kellett jelölniük” (1904: 8). Később pedig arra a következtetésre jutott, hogy ezzel a betűvel ún. „határozatlan magánhangzót” jelöltek, az eltűnés fokozatait pedig úgy képzelte

el, hogy a „teljeshangú” magánhangzók „megfelelő mormolt” magánhangzókká váltak, majd „határozatlanná” lettek, s végül eltűntek (1910: 13).

Jó évszázad múltán, napjainkban azonban a hangtörténetírás jórészt egyöntetűen azt vallja, hogy az ómagyar kor első századaiban minden bizonyosan valódi, teljes értékű kiejtett hangok álltak a szavak végén. Ezt pedig a nyelvemlékekben található jövevényszavak hangalakja bizonyítja. Arról van tudniillik szó, hogy amennyiben az átadó nyelvben mássalhangzóra végződő szó került be a nyelvünkbe, az új elem analogikusan felvette az ez idő tájt a magyar szavak végén még ott álló tövégi vokálist. Konkrét példával megvilágítva a jelenséget: az ősmagyar kor végén a magyar szóvégeken már hiányzó alsó nyelvállású rövid magánhangzókat — ha a török szavak erre végződtek — a beszélők hosszú magánhangzós szóvéggel helyettesítették (lásd előbb); a mássalhangzóra végződő török szavak végére pedig analogikus tövégi vokális került. Konstantinosnál így kap tövégi magánhangzót (mégpedig felső nyelvállású *u*-t) a vélhetően török eredetű *Tarján* és a *Gyarmat* törzsnév: *ταριάνου, γερμάτου* (Bárczi 1951: 73–74, E. Abaffy 2003: 321, 126).

Végezetül a szó végén *u*-val jelölt magánhangzó hangértékéhez kapcsolódóan röviden érdemes lehet kitérni a *falu u*-ja kapcsán megfogalmazott vitás kérdésekre is, ugyanis itt nem csupán egyetlen szó egyetlen hangjának problémájáról volt szó, hanem ennél sokkal fontosabb s tágabb körű magyar nyelvészeti kérdéssről: arról, hogy a magyar szavak tövégi magánhangzói kivétel nélkül lekoptak-e. A *falu* szóvégi *u*-jának eredetéről közel 40 éven át tartott a tudományos vita. A nyelvészek többsége az *u*-t korábbi hosszú *ú*-ból származtatta, amelynek a többi *v* tövű névszó végmagánhangzójához hasonlóan diftongusos (<vokális + β) előzménye van. A másik vélemény szerint a *falu u*-ja eredeti, megőrzött rövid tövégi magánhangzó, s ennek következtében a *falva v*-je inetimologikus hang (e nézetekről vö. Kázmér 1970: 25–29). Kázmér Miklós a kérdésnek szentelt monográfiájában a második elmélet cáfolatával érvel az első felfogás mellett. Abban az esetben, ha a *falu* rövid *u*-val hangzott eredetileg is, akkor teljességgel érthetetlen, hogy a középkori adatok tömegében nincs egyetlen birtokos személyragos *fala* változat sem (amint mindig csak *háza* van). Ha a *falua* az elsődleges, miért nem jelennek meg az adatok ezreiben a hiátus megszüntetésének egyéb módjai, mint például *falua* > *faluja*; *falua* > *faluha*; *falua* > *fala* (a *fala* csak a XVI. század végén a *falva* folytatásaként jelentkezik). Kázmér szerint a *falu v* tövűsége és a mai rövid *u* másodlagossága aligha vonható kétségbe, s ez egyszersmind azt is jelenti, hogy Melich tételét (1910: 158), amely szerint a rövid tövégi magánhangzóink kivétel nélkül lekoptak, e szavunk története nem ingatja meg (Kázmér 1970: 29).

3.2 Az eltűnés feltételezett fázisai

A tövégi magánhangzók hangzósságának kérdése átvezet bennünket egy másik fontos és szintén sokat vitatott problémakörhöz.

Gombocz Zoltán úgy vélte, hogy a tövéghangzó teljes eltűnését minden esetben redukció előzte meg, amely kétféleképpen realizálódhatott: vagy az ajkak artikulációja lazul meg, s ezáltal tökéletlenül képzett vokálisok jönnek létre, vagy pedig a magánhangzó elveszti zöngességét. Gombocz feltételezte, hogy a magyarban a tövéghangzók előbb zöngétlenek lettek, majd a képzés redukciója is bekövetkezett. Véleményét saját bevallása szerint ugyanakkor nyelvtörténeti adatokkal nem, pusztán egy fonetikai analógiával, a modern francia nyelv példájával tudta megtámogatni (Gombocz 1909: 395). Gombocz felvetését követően azonban elterjedt a magyar hangtörténeti szakirodalomban egy olyan elképzelés, amely a véghangzók hosszan elhúzódó sorvadásával és végül azok eltűnésével számol. Szinnyi József is ezen az állásponton volt, s arra is rámutatott, hogy a felső nyelvállású véghangzók a török hatás kez-

detekor még biztosan teljes hangúak voltak, tehát a sorvadásuk csak ezután kezdődött meg (1910: 13). Ez a teória még a 20. század második felében is igen élénken élt a hangtörténeti szakirodalomban. Bárczi Géza jelentős írásaiban és a hangtörténeti monográfiájában is egyértelműen feltételezi a sorvadó hangok egykori meglétét, s véleményét a véghangzók írásának ingadozására alapozza, amely főként a „franciás helyesírású” oklevelekre jellemző. A sorvadás okát pedig főképpen az intenzitás csökkenésben, a rövidülésben és a tökéletlen képzésben látta (1951: 72, 1958a: 20). Közel egy évtizeddel később, *A magyar nyelv története* című tankönyv hangtörténeti fejezetében úgy foglalt a folyamattal kapcsolatban állást, hogy a magas nyelvválásúvá vált szóvégi rövid magánhangzók a záródás után tovább gyöngültek, egyre többet veszítettek intenzitásukból, s ennek következtében ejtésük mormolt és elnagyolt lett. Így váltak végül sorvadó vagy más néven redukált magánhangzókká. A változás elkezdődhetett már az ősmagyar korban, és egyes esetekben még ebben az időszakban eljuthatott a teljes eltűnésig is (Bárczi 1958b: 22, 1967: 108).

Már az említett Bárczi által írt munkákban is felvetődött továbbá az a lehetőség, hogy a sorvadó hangok eltűnését megelőzhetette egy labializációs folyamat is, amely már a honfoglalás előtt megindulhatott (1951: 74, 1958a: 19, 21). D. Bartha Katalin ezt némiképp tovább gondolva úgy fogalmaz, hogy a labializáció az ősmagyar korban ugyanakkor még csak szórványos jelenség lehetett, s csupán az ómagyar korban teljessé vált ki. A labializáció az ő értelmezésében a sorvadási folyamat velejárója volt, amely más nyelvekben — például a franciában — is gyakran jár együtt bizonyos magánhangzók sorvadásával. A zárttá válást a sorvadás felé vezető első lépcsőfoknak s a sorvadás előfeltételének tekinti. A labializáció pedig ebben az értelemben egyfajta továbblépés a sorvadás felé, s már a redukció egyik mozzanatának látszik (1964: 4). A szóvégi magánhangzók sorvadását és lekopását nem elszigetelt nyelvtörténeti jelenségeként képzelte el, hanem más hangtörténeti változásokkal összefüggő tendenciaként, amely a már említett labializáció mellett a szóvégek általános gyengülésével, vagyis a hosszú magánhangzók megrövidülésével, a kettőshangzók egyszerűsödésével, továbbá a szó belseji rövid magánhangzók kiesésével is kapcsolatba hozható (1964: 5).

A sorvadó szóvégi magánhangzók elméletével szemben elsőként Papp István lépett fel, amikor is 1963-ban megjelent írásában megkérdőjelezte az elmélet nyelvi bizonyítékait, vagyis a szórványosan nyelvjárási adatokból kimutatható sorvadás² és a főként francia nyelvű analógiák igazoló erejét. A francia párhuzamokat mindössze távoli analógiáknak tekinti, amelyek csak azt igazolják, hogy a véghangzók sorvadás útján is eltűnhettek, azonban azt egyáltalán nem támasztják alá, hogy a folyamat a magyar nyelvben is ilyen módon ment volna végbe. A nyelvjárási adatokat pedig, amelyeknek a szakirodalom bizonyító szerepet tulajdonít, túlságosan szórványosnak és egyedi jellegűnek ítéli ahhoz, hogy ilyesfajta nyelvtörténeti következtetéseket építhessünk rájuk (1963a: 290). Papp István azt is megkísérelte, hogy a sorvadó magánhangzók elmélete mellett, illetve ellen nyelvtörténeti bizonyítékokat keressen, s ebben nyelvtörténeti adatokra igyekezett építeni, melyek kiejtését azonban csupán az írott forrásokban való előfordulásuk alapján rekonstruálhatjuk. A helyesírás sajátágaiban igyekszik ezért fogódzót találni arra, hogy a 11. század táján valóban ejthették-e sorvadó hangként a szóvégi magánhangzót. Ennek során figyelembe vette az ún. franciás hangjelölésű oklevelek szórványait, azaz a Zobori oklevelek (1111, 1113) adatait (1963a: 291). Elsőként Bárczi Géza utalt arra, hogy a Zobori oklevelek franciás hangjelölési szokásai a szóvégi redukált magánhangzó-

² Kálmán Béla a Pest megyei Páty községben, majd a Békés mellett fekvő Dobor községben találkozott szóbeljei redukált magánhangzókkal, s ezekből arra a nyelvtörténeti következtetésre jutott, hogy bizonyos nyelvjárásokban a kétnyíltszótagos tendencia működése során nem egyszerű kiesésről, hanem fokozatos sorvadásról beszélhetünk. S meglátása szerint ez a tövégi magánhangzók redukációjához hasonlóan mehetett végbe (1951).

kat jelölhetik (1943, 1951: 72). Ezekben az oklevelekben ugyanis a szóvégeken nem *u*, hanem *e* betűvel szerepelnek a szórványok: pl. villa *Copusde*, silva *Cullese*, de *Bache*, *Queletde*. Papp István azonban nem tartja meggyőzőnek Bárczi érvelését, azt tudniillik, hogy a szóban forgó oklevelek francia származású vagy legalábbis franciás műveltségű írói a magyar nevek végén hallott redukált *i*, *ü*, *u* hangokat helyettesítették volna a korabeli francia nyelv redukált *e* hangjával, s ezt a hanghelyettesítést tükrözné a magyar véghangzók *e* betűvel való visszaadása (1963a: 293).

Papp István arra az állításra is kitért, amely szerint a véghangzók bizonyos esetekben már az ősmagyar korban eltűntek, s ezt az eltűnést sorvadásnak kellett megelőznie (ehhez lásd bővebben Bárczi 1951: 74–75, 1958a: 20). Úgy vélte, hogy ha Konstantinos magyar nyelvű szórványai között akadnak véghangzós és véghangzó nélküli formák is, akkor az ez idő tájt véghangzóval rendelkező szavaknak már el kellett indulniuk a sorvadás útján. A görög betűkkel írt szórványokat és a hangsúlyjeleket megvizsgálva pedig azt látta, hogy ahol a véghangzó egykori meglétét feltehetjük, ott az illető szót megőrző szórvány rendszerint végső szótagján viseli a görög hangsúlyjelet: pl. *Αρπαδής* (*Árpádi*), *Καρής* (*Käri*), *Φαλής* (*Fali*) stb. Amikor a görögösített vagy pedig eredeti magánhangzón végződő görögösített szórvány utolsó magánhangzója felett áll a görög hangsúlyjel, akkor a hangsúlyjel fontos tanulságot rejt a korabeli magyar kiejtésre. Minthogy a bizánciban a hangsúlyjellel ellátott magánhangzót dinamikus hangsúly és időtartam tekintetében egyaránt erősen ki kellett emelni, magától értetődő, hogy sorvadóban levő, homályosan képzett, mormolt, tehát alig hallható, gyenge akusztikai benyomású hangot semmiképpen sem emeltek volna ki hangsúlyjellel. Ezért szinte teljes bizottsággal ki lehet jelenteni azt, hogy a görög hangsúlyjellel megjelölt véghangzóknak teljes értékű magánhangzóknak kellett lenniük (1963a: 294). Mindezek alapján pedig Papp István azt is leszögezi, hogy „sorvadó magánhangzók sem az élő köznyelv, sem nyelvjárásaink hangszerkezetében nem helyezhetők el mint ennek a hangszerkezetnek szerves alkotó elemei” (i. h.). Bár a sorvadó véghangzó fonetikailag lehetséges, s a legkülönbözőbb nyelvekben és nyelvjárásokban van, illetőleg volt szerepe, nyelvünk hangszerkezetének alapvető törvényeivel — úgy látszik — nem fér össze a sorvadás jelensége. A görögbetűs szórványok írásmódja pedig azt jelzi, hogy abban a korban, amikor a véghangzók eltűnésének folyamata már megindult, nemcsak hogy semmi nyoma a sorvadásnak, hanem éppen ellenkezőleg: a jelölt véghangzók egészen biztosan mind teljes értékű vokálisok voltak (1963a: 294).

A korábbi kutatások Papp István szerint elsősorban arra irányultak, hogy a véghangzók eltűnésének hangtani, fiziológiai okait tisztázzák, azaz leginkább fonetikai feltételekben keresték a jelenség magyarázatát. Ezzel szemben ő azt is megkísérelte, hogy fonológiai szempontok bevonásával (például a fonetikai alkat és a funkcionális szerkezet egymásrataltsága) vizsgálja meg a véghangzók történetét. E fonológiai szempontokra támaszkodva aztán arra mutatott rá, hogy egy ilyesfajta vizsgálat eredményei között sehol sem találkozunk sorvadással, lassú fokozatos redukálódással, illetőleg sorvadó rövid véghangzókkal, hanem azt találjuk, hogy a teljes értékű véghangzóval bíró szóalak adta át minden esetben a helyét a véghangzó nélküli változatnak. S mindez természetesen nem egyszerre ment végbe, hanem hosszan tartó ingadozás eredményeképpen realizálódott (1963b: 395, 408).

A modern fonetikai szakirodalomban *sorvadó* helyett a *redukált*, illetve *semleges* jelzővel találkozhatunk. Bolla Kálmán a képzésidő tartama szerint megkülönböztet redukált vagy ultrarövid, rövid, félhosszú és hosszú magánhangzókat (1995: 208). E tekintetben azonban némiképp eltérő vélekedést is láthatunk. Gósy Mária fonetikai tankönyvében egyértelműen és többszörösen is hangsúlyozza, hogy a magyar nyelv nem redukálja a magánhangzókat, mint ahogyan az megtörténik például az angol vagy a német nyelvben. Ebben az értelmezésben a redukálás azt jelenti, hogy egy adott hangminőség semleges magánhangzóként, „sváként”

jelenik meg a nyelvi szabályoknak megfelelően, rendszerint mint egy hangsúlytalan szótag magánhangzó-fonémájának realizációja. Emellett azonban az is bizonyos, hogy a spontán beszédben a magyarban is előfordulhatnak ilyen semleges magánhangzók, részben a nem pontos artikuláció következtében, részben pedig bizonyos fonetikai helyzetekben (például két más-salhangzó közötti fiziológiai kényszerként) (2004: 68). A spontán beszédben a szükséges hangminőségek helyett Gósy megfigyelései szerint az esetek 70%-ában semleges magánhangzók találhatóak (2004: 169). Számunkra releváns módon a fonetikai mérések pedig azt mutatják, hogy a hangsor hossza és a hangsúly jelentősen meghatározza az időtartam alakulását. Hangsúlyos helyzetben rendszerint hosszabb a magánhangzó, mint a hangsúlytalanban (2004: 109). A modern fonetikai szakirodalom megfigyelései tehát azt jelezhetik számunkra, hogy hangsúlytalan (szóvégi) helyzetben előfordul a magánhangzók „semleges hang”-ként, redukált elemként jelentkezése. Ez a körülmény pedig a szóvégi magánhangzók eltűnését is természetesen befolyásolhatta, s a folyamat mögött — kellő óvatossággal — valóban feltételezhetünk egyfajta redukációs módosulást (lásd erről később is).

A teljes értékű véghangzók eltűnése — amint ezt a fenti állásfoglalás is előrevetítette — különböző ütemben történhetett meg, s a fonotaktikai viszonyok erőteljesen befolyásolták a változás körülményeit (D. Bartha 1964: 4). Az eltűnés nem egyszerre ment végbe az egyes szavakban, s e helyütt nem is csupán a hangváltozásokkal együtt járó szokásos ingadozásról van szó, hanem arról, hogy a véghangzó bizonyos típusú mássalhangzókat követően igen hamar eltűnt, más esetekben pedig feltűnően sokáig megmaradt (E. Abaffy 2003: 321–322).

A magánhangzót megelőző mássalhangzó ugyanis a véghangzó elmaradását elősegíthette vagy hátráltathatta. A nyelvemlékes adatok tükrében úgy tűnik, hogy viszonylag hamar eltűnt a véghangzó a nazális után, például az 1055-ös Tihanyi alapítólevélben található *tichon*, *bolatin*, *culun*, *lean* szórványok is erről tanúskodnak. Mássalhangzó-torlódás után viszont a nazálist követő véghangzó tovább kitarthatott, ezt láthatjuk például az 1200 k.: *zerelmu*, *almu*, 1055: *harmuhig*, 1197/1337: *Hegesholmu*, 1211: *Hoyouholmu* adatokban. Az egytagú szavakban ugyancsak tovább megmaradhatott a véghangzó: erre mutatnak a Dömösi adománylevél adatai is: *Scecu*, *Cosu*, *Sagu*, *Mogu*, *Sebu*, *Degu* stb., de ugyanitt pl. a *Hodus*, *Farkas*, *Maradek*, *Almus*, *Scemet* elnevezések véghangzó nélkül állnak. Azt is kiemeli a szakirodalom végül, hogy a *-di*, *-ti* (kicsinyítő-becéző) képzőben az *i* ugyancsak sokáig megmaradhatott, Bárczi Géza szerint valószínűleg azért, mert az *i* hangulatilag hozzájárult a becéző árnyalat kifejezéséhez. A 12. század második felétől azonban e képzők véghangzós alakja is mind ritkábbá válik (Bárczi 1951: 71, 76–79, 1958a: 23, 1967: 146–147, D. Bartha 1964: 4).

A *De administrando imperio* (DAI., 950–51) adatai alapján az is valószínűnek látszik, hogy a felső nyelvállású tővégi magánhangzók legkorábban a bilabiális és a veláris zöngés spiránsok, vagyis a β és a γ után tűntek el: e hangok ugyanis már ebben a korai nyelvemlékben is abszolút szóvégi helyzetben, véghangzó nélkül állnak: pl. $\gamma\epsilon\nu\acute{\alpha}\chi$ [jeneɣ], $\acute{\epsilon}\zeta\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\chi$ [ézeleɣ] ’ízlelő’ (E. Abaffy 2003: 125), majd lásd még a VA.-ban (1002 e./1109): $\sigma\mu\mu\tau\alpha\gamma$ [számtaɣ], illetve a TA.-ban is (1055): *azah* [ászáɣ], *meneh* [meney]. A véghangzók eltűnésének gyakran feltűnő, fontos kísérő jelenségeként tartja számon a szakirodalom az ún. pótlónyúlást, azaz a tő belseji magánhangzó megnyúlását, ami a szó eredeti, hosszabb időtartamát és az eltűnés következtében beálló „időtartam-veszteséget” igyekszik „helyreállítani” (Bárczi 1958b: 26, E. Abaffy 2003: 322).

Szilágyi N. Sándor szerint a tővégi rövid magánhangzók nem egy szakaszban tűntek el, hanem két szakaszban, vagyis először az eredetileg zártabbak, és majd csak azután az eredetileg nyíltabbak. Mindezt azzal magyarázza, hogy ezek az eredetileg nyíltabb alakok később érik el a felső nyelvállást, mint az ugyanolyan ütemben fejlődő zártabbak, amelyeknek végig van egy zártági foknyi előnyük. Ezek alapján azt feltételezi, hogy van egy olyan időszak, amikor az

eredetileg zártabb tővéghangzók már eltűntek, az eredetileg nyíltabbak viszont még megvannak. Ez az az időszak, amelynek a végére helyezhetjük a pótlónyúlás korát (1976: 129). A pótlónyúlás ugyanis legkésőbb a második eltűnési szakasszal párhuzamosan mehetett végbe, hiszen miután ezek a magánhangzók is eltűntek, a pusztá tövön immár semmi sem jelezhetette, hogy ezek a szavak eredetileg nyílt tővéghangzóra végződtek, s akkor semmi alapja nem lehetett annak, hogy csak ezekben következzen be a pótlónyúlás (1976: 130). A tővégi rövid magánhangzók két szakaszban történő eltűnését Szilágyi N. szerint a jövevényszavak is igazolhatják. Az ómagyar korban átvett mássalhangzós végű névszók (attól a csekély kivételtől eltekintve, amelyek esetleg utólag kerülhettek át más csoportba) a zárt tővéghangzós szavak csoportjába illeszkedtek be alaktanilag, mivel az ide tartozó szavak azok, amelyek már akkor is mássalhangzós végűek voltak, az eredetileg nyíltabb tővéghangzók ugyanis még nem tűntek el. Ezt valamennyire azoknak a régebbi (honfoglalás előtti) jövevényszavaknak a vizsgálata is alátámasztja, amelyek feltehetőleg akkor kerültek a magyarba, amikor még mindkét csoport tővéghangzói megvoltak. Következtetéseihez igazolására a Tihanyi alapítólevél helynévi szórványait használta fel, amely azért is ideális erre a feladatra, mert pontosan abból a kritikus korszakból származik, amikor Szilágyi N. szerint az eredetileg zárt tővéghangzók már eltűntek, az eredetileg nyíltak pedig még jelen voltak a szavak végén. Így tehát a hipotézis alapján a tővéghangzók két szakaszban való eltűnésével magyarázható mindaz, hogy a Tihanyi alapítólevélben a véghangzó hiányát tapasztalhatjuk például a *tichon*, *bolatin*, *fuk*, *zakadat*, *aruk*, *kert hel*, *bagat* mezee, *baluuan* szórványokban, ám megtalálhatjuk a tővégi magánhangzót a *ziget zadu*, *munorau kerekv*, *harmu ferteu*, *ruuoaz licu*, *harmuhig* stb. adatokban (1976: 132).

3.3 A kétnyíltszótagos tendenciának és a tővéghangzók eltűnésének összefüggései

A kétnyíltszótagos tendencia és a tővéghangzók eltűnése közötti kapcsolat többek figyelmét felkeltette a korábbiakban (lásd ehhez bővebben Katona 2016b: 118–119). Kubinyi László szerint a nyílt szótagi kiesés gyakran hozzájárulhatott a véghangzók eltűnéséhez, ugyanis a tővégi magánhangzók fonetikai helyzete a szólamfonetikai körülmények miatt bizonyos mértékben megfelel annak a szituációnak, amelybe a *malina*, *szereda*, *szuluga* szavak kieső magánhangzója került (1958: 219). A két hangtörténeti változás kapcsolatát a rokon nyelvek vallo-mása is valószínűvé teszi, hiszen a nyílt szótagi kiesés éppen azokban az első szótagot hangsúlyozó finnugor nyelvekben jelentékeny, amelyekben a véghangzók eltűnése is előre haladt: így például a *vogulban*, az *osztjában*, az *észten* és a *lívben* (Kubinyi 1958: 222).³

D. Bartha Katalin is azt tartja, hogy a szólamfonetikai helyzetnek fontos szerepe lehet hangváltozásaink előidőzésében. Hangsúlyozza azonban azt is, hogy a szavak önálló létezők, s gyakran olyan hangalaki módosulásokat szenvedhetnek el, amelyek függetlenek mindenféle szólamfonetikai helyzettől. Ennek ellenére néhány megfelelő helyzetben, például az 1055: *zilu kut*-féle kétrészes helynévben a nyílt szótagi kiesés is előidézhetette a véghangzók eltűnését (1964: 9–10): *szilukút* > *szilkút*. De emellett kiemeli a hangsúly szerepét is, azt tudniillik, hogy az első szótagi hangsúly kedvező feltételeket teremtett a szóvégi s a második vagy harmadik nyílt szótagbeli magánhangzó-kiesések számára, minthogy azok hangsúlytalan helyzetben álltak (1964: 8).

Akadnak olyan vélekedések is, amelyek szerint az ősmagyar és ómagyar korszak egy egész sor hangváltozása lényegében egyetlen tendenciába tömörül, amit egy közös tényező, a kérdéses hangok szóvégi pozíciója indukál. Ez a tendencia a szóvégek általános redukálódása. Az e

³ A két változás közötti párhuzamhoz lásd még Papp 1963b: 400, Bárczi 1951: 69, Balázs 1967: 38, Benkő 1980: 174–175, Nyirkos 1993: 117–118.

körbe tartozó változások pedig az ősmagyar kori szóvégi vokálisok felső nyelvállásúvá válásával kezdődtek, majd azok eltűnésével folytatódtak. Ide tartozik az ősmagyar korban megjelenő (vagy akkor keletkező) *i* utótagú kettőshangzók (*oi*, *ai*, *ei*) hosszú *i*, *é*, illetve (másodlagosan) *á* hanggá való leegyszerűsödése (monoftongizációja) s a véghangzók korai eltűnése következtében igen korán szóvégre került egyes mássalhangzók (β , γ) vokalizációja. Végül az így keletkezett labiális utótagú kettőshangzóknak (*ou*, *öü*, *eü* stb.) az ősmagyar kor folyamán bekövetkező monoftongizálódása és a szóvégi hosszú *i*, *é*, *á* magánhangzóknak, továbbá néhány labiális utótagú diftongusból korán keletkezett *ú*-nak és *ű*-nek a rövidülése zárja le a folyamatot (E. Abaffy 1974: 431). E. Abaffy Erzsébet ezzel az elmélettel tehát a tővégi magánhangzók eltűnését tágabb összefüggésbe ágyazza, s a fent említett változásokkal együtt a szóvégek általános redukálódásának tendenciája alá rendeli. Ezzel az elmélettel kapcsolatosan merült fel Nyirkos Istvánban az a kérdés, hogy vajon nem tekinthetjük-e ezeket a folyamatokat olyan jelenségeknek, amelyek az „időegymásutániség síkján”, ok-okozati viszony következményeképpen állnak összefüggésben egymással? Ily módon ugyanis ezek a hangsúly és az intenzitás elindította olyan hangváltozások lehetnének, amelyek a szavak morfológiai szerkezetének teljes vagy részleges megőrzése jegyében zajlanak, s láncszerűen kapcsolódnak egymáshoz (1980: 620).

Végül pedig arra a körülményre is utalnunk kell, hogy a jövevényelemek végén analogikusan megjelenő tővéghangzó egyszersmind szóvégi inetimologikus magánhangzó is, ezért itt ezt a problémakört sem kerülhetjük meg. Az inetimologikus magánhangzók szerteágazó problematikájából azonban e helyütt csak azokkal a kérdésekkel foglalkozom, amelyek a tővégi magánhangzók eltűnése kapcsán is relevánsak lehetnek. Nyirkos István azt a jelenséget, hogy a jövevénytörzsek analogikusan tővéghangzót vesznek fel, egy olyan zárt rendszer hatásának tekinti, amely az idegen eredetű, mássalhangzós végződésű szavakra analógiás hatást gyakorolt, s azok ennek folytán éppen olyan, etimológiailag nem hozzájuk tartozó szervertlen tővégi magánhangzókat kaptak, mint amelyek ősi szavainkon etimologikusan is szerepeltek. Ezt a rendszert a finnugor (uráli) eredetű és belső keletkezésű törzszavaink „szóalakrendszeri sajátossága” irányította, vagyis az a fonotaktikai jelleg, hogy a szavaink eredetileg rövid felső nyelvállású magánhangzókra végződtek (1994: 131). Az analógia tehát megpróbálta visszaállítani az egykori tővéghangzós alakoknak megfelelő formákat abszolút szóvégen olyan szavakban is, amelyek az átvételkor mássalhangzóra végződtek. Az ősmagyar korban a nyelvünkbe bekerült mássalhangzóra végződő ótörök jövevénytörzsek az átvételüket követően a hozzájuk kapcsolódó magyar végzések előtt történetileg nézve álvéghangzót, azaz inetimologikus rövid végmagánhangzót fejlesztettek ki, amelynek nyilván fiziológiai-fonetikai oka volt (Nyirkos 2005: 228). Feltűnő azonban egyrészt az, hogy az analogikus tővéghangzó jelenségére idézhető példák kizárólag névszói természetűek (hiszen a szórványemlékeink magyar nyelvű adatai között nincsenek igék), másrészt pedig az is szembeötlő, hogy a számuk meglehetősen csekély, mindössze tucatnyi, ha csak egyes személynévi adatok rövidült, sajátos rövidítések révén létrejött, s egyben felső nyelvállású magánhangzóval ellátott alakjait nem számítjuk. Mivel egyetlen olyan igealakot sem tudunk a nyelvemlékeinkből idézni, amelyen abszolút szóvégi helyzetben inetimologikus magánhangzót találunk (tehát például *bulcsātu* ’ő bocsát’ típusú igealakot nem tudunk a forrásainkban adatolni), ezért Nyirkos azt feltételezi, hogy a szótörzsek morfológiai viselkedésében a névszó- és az igetörzsek között lényeges különbség lehetett (2009: 113).

3.4 A tővéghangzók eltűnésének okai

A tővéghangzók eltűnésének okaként legtöbbször a szótag- és hangsúlyviszonyokat jelölik meg (lásd ehhez előzményként például Kubinyi 1958: 222–223). Laziczus Gyula intenzitás-különbségekkel próbálta megvilágítani az ómagyar szóvégi rövid magánhangzók kérdését, meglátása szerint a maximális intenzitású első szótaggal szemben az ómagyarban, sőt már az ősmagyarban is az utolsó szótagra esett a szóintenzitás minimuma (1930: 27). A finnugor korból örökölt szavaink eredetileg egy- vagy kéttagúak voltak, s rövid magánhangzóra végződtek. Ha elismerjük, hogy ez a sajátosság valóban alapvetően határozta meg a finnugor nyelvek, így az ősmagyar nyelv hangtani, pontosabban szóalak szerkezeti és ritmikái jellegét, akkor ennek a kéttagúságnak, illetőleg a magánhangzós szóvégeknek az elvesztését nem csupán a hangváltozások egyik, hanem minden bizonnyal legjelentősebb esetének kell tartanunk (Nyirkos 1980: 620). A magyarra jellemző hangsúlyviszonyok, vagyis az, hogy a hangsúly az első szótagra esik, a szóvégen álló magánhangzó pedig hangsúlytalan, indokolják a szóvégi rövid magánhangzó teljes eltűnését. Ha azonban a szóalakot ősmagyar kori formáns zárta le, a tővégi vokális a toldalék előtt nemcsak hogy nem tűnt el, hanem eredeti alsó vagy középső nyelvállású jellegét is megőrizhette (Zelliger 1991: 47, E. Abaffy 2003: 321). A hangsúlytalanság, vagy másképpen a kisebb intenzitású nyomaték gyakran akusztikai gyengülést eredményez, Benkő Loránd erre az okra vezeti vissza a kétnyíltszótagos tendencia működését és a tővéghangzók eltűnését is. A vokális ilyen típusú teljes elveszése az uráli, altaji és indoeurópai nyelvcsaládok legtöbb nyelvében is érvényesül (Benkő 1988: 148–150). Azt a körülményt is figyelembe véve ugyanakkor, hogy beszédünk nemcsak szavakra, hanem szólamokra is oszlik, a hangsúlyos szótag utáni hangsúlycsökkenés a szólamokon belül is érvényesül, vagyis a kétnyíltszótagos tendencia például ilyen okok folytán szintén hozzájárulhatott a tővégi vokálisok eltűnéséhez (Zelliger 1991: 47, E. Abaffy 2003: 322).

E. Abaffy Erzsébet szerint a tővéghangzó nélküli alak létrejöhet ún. elvonással is. Az E/3. személyű birtokos személyjel *s* az igei személyrag is igen korán (akár már az ősmagyar kor legvégén) *-i* alakú (is) lehetett. Ez idő tájt ugyanakkor már a tővégi vokálisok is felső nyelvállásúak voltak. Így a **szemi*, **kéri* típusú alakok két funkcióban is élhettek egymás mellett: 'szem' és 'szeme', 'kér' és 'kéri' jelentésben. Ezt a zavart a nyelvhasználat természetes módon megoldhatta úgy, hogy a személyjeles, személyragos formákból új alapalakot vont el. Nagyon valószínű, hogy éppen e több irányból induló, de egyformán a tővégi magánhangzót „pusztító” együttes hatás magyarázza, hogy a tővégi vokálisok eltűnése az adott fonetikai-fonológiai körülmények között kivétel nélkül érvényesülő tendencia volt (E. Abaffy 2003: 323).

A tővéghangzó eltűnését egyes feltevések szerint a művelődési viszonyok és a közlési folyamatok gyorsulása is befolyásolhatta. D. Bartha Katalin különösen olyan típusú nyelvek esetében tartotta ezt lehetségesnek, mint amilyen a magyar volt „abban a szakaszban, amikor a tővégi, ragvégi, jelvégi stb. magánhangzók létezésével hosszadalmas, nehezen ejthető szóalakok jártak együtt” (1964: 8). Az egytagú szavakban pedig azért tarthatott ki mégis tovább a véghangzó, mint a többtagúakban, mert a hosszabb hangtestű szavak megrövidítése a beszédírási fokozásának szempontjából sürgetőbb volt, mint a rövidebbeké (i. h.). Gombocz Zoltán is részben hasonló indukáló tényezőkre mutat rá akkor, amikor az olyan változások mögött, mint a tővégi magánhangzók eltűnése és a második nyílt szótag magánhangzójának kiesése, az artikulációs bázis lazulását és a kiejtés alapsajátosságainak megváltozását véli meghúzódnival (1922/1997: 97–98).

4 A tövéghangzók eltűnése az ómagyar kor helyneveiben

A tövéghangzók eltűnésének kutatástörténetében több fontos kérdést is érintettek tehát a nyelvtörténészek. A *tő* végén álló magánhangzó hangértékétől kezdve a sorvadó hangok elméletén át egészen a kronológiai jellemzőkig számos problematika merült fel már az eddigiekben is. Jó néhány szakmunkában foglalkoztak a kutatók emellett a változást indukáló és befolyásoló tényezőkkel is, és más hangtörténeti változásokkal ugyancsak kapcsolatba hozták a tövéghangzók eltűnésének folyamatát.

A következőkben a szakirodalom által felvetett kérdésköröket, megfigyeléseket kívánom szembesíteni az ómagyar kori helynevekből összeállított korpuszom tanulságaival. Vizsgálataimat egy olyan nyelvi korpuszra alapozom, amelyet a szavak és nevek hangszerkezeti változásainak vizsgálatához állítottam össze (a korpuszról és annak forrásairól lásd részletesen Katona 2016a). Ez esetben azonban kizárólag az ómagyar korból származó helynévi adatokat használom fel (azok állományát viszont további korai források névadataival kiegészítve), hiszen a jelenség kronológiai jellemzőiből adódóan a modern kori tájnyelvi adatok mint forrásanyag e problematikába közvetlenül és szisztematikusan nem, legfeljebb csak áttételesen vonhatók be. A tövégi magánhangzók eltűnését adatbázisom helynévi adatai körében közel 100 névformában regisztrálhatjuk.

4.1 A tövéghangzók eltűnése által érintett szótagszerkezeti típusok

A tövégi magánhangzók eltűnését a kiinduló szóalakok hangszerkezete bizonyára nem kis mértékben befolyásolhatta, ezért ezt a jelenséget is az adatok szótagszáma és szótagszerkezete szerint kategorizálva mutathatjuk be talán a legkézenfekvőbb módon. A következőkben ennek megfelelően tipizálom a változási folyamatot, s — ahol lehetséges — az etimológiai szempontokra is tekintettel tárgyalom a változás hatósugarába bekerült adatokat. Az alábbi táblázatban az egyes szótagszerkezeti típusok gyakorisági viszonyait ismertetem, természetesen a változás megindulása előtti szótagszerkezetet alapul véve.

Szótagszerkezeti típusok	Névadatok aránya
két szótagos nevek	
nyílt + nyílt (pl. <i>Nyulu</i>)	46%
zárt + nyílt (pl. <i>Borsu</i>)	28%
három szótagos nevek	
nyílt + nyílt + nyílt (pl. <i>Beregü</i>)	15%
nyílt + zárt + nyílt (pl. <i>Ekülsü</i>)	2%
zárt + nyílt + nyílt (pl. <i>Bulhadu</i>)	2%
összetételek, névszerkezetek (pl. <i>Nagyú utu</i>)	6%

1. ábra A tövéghangzók eltűnése által érintett szótagszerkezeti típusok gyakorisága

A táblázatból jól látható, hogy a korpusz adatai közül a tővéghangzók eltűnése legnagyobb mértékben a két szótagos névformákat érintette, az ilyen névstruktúrák teszik ki az adatok 74%-át, s körükben is különösen gyakorinak mutatkoznak a két nyílt szótagból álló névformák (46%).

A három szótagos formák közül a csupa nyílt szótagból felépülő alakok jelentkeznek elsősorban a folyamat által befolyásolt struktúrák között (15%-os gyakorisággal), a többi három szótagos szerkezet ellenben csak szórványos (2-2%-os) gyakorisággal bír. Harmadik nagyobb kategóriaként különítem el továbbá azokat az összetett helynévstruktúrákat, amelyekben mindkét tag végén állt, majd eltűnt a tővégi magánhangzó. A továbbiakban az ábrán jelzett szerkezet típusokat egyenként tárgyalom.

4.2 Két szótagból álló nevek

A két szótagból álló nevek között megkülönböztethetünk nyílt + nyílt és zárt + nyílt szótagból álló eseteket.

4.2.1 Nyílt szótagokból felépülő formák

A kizárólag nyílt szótagokból felépülő alakok között legnagyobb számban a CVCV > CVC változást tükröző formákkal találkozhatunk, a változás hatókörébe tartozó adatok mintegy 37%-a ide sorolható. A módosulást az ómagyar kori helynevek körében belső keletkezésű és jövevényelemeket érintően egyaránt kimutathatjuk.

Ami a belső keletkezésű helyneveket illeti, ezek közszavakból és személynévekből egyaránt létrejöhetnek, s a tővégi magánhangzó eltűnése mindegyik helynévtípusban megfigyelhető. A közszoói előzményű, belső keletkezést mutató adatok esetében a tő végén álló magánhangzó eltűnését többek között a Csanád vármegyei *Hódu* (1237: *Houdu*, Gy. 1: 858–9) névben regisztrálhatjuk, amely a FNESz. szerint a *hód* állatnévre vezethető vissza. Az így kialakult *Hód* (1289/291/327: *Houd*, Gy. 1: 858–9, Csanád vm.) alakot a mai *Hódmezővásárhely* település neve örzi, amely két Árpád-kori falunak, *Hód*-nak és *Vásárhely*-nek az összeolvadásából keletkezett (FNESz. *Hódmezővásárhely*). Ugyancsak állatnévből, illetve esetleg állatnévi eredetű személynévből (vö. pl. 1312: *Nycolaus dictus Nyul*; FNESz. *Nyúl*) magyarázható a Bakonybéli összeírásból fennmaradt *Nyulu* (1086: *Nulu*, Gy. 2: 613) helynév is, amely tővéghangzójának elvesztése után *Nyúl* ([1315 k.]: *Nul*, Gy. 2: 613, Győr vm.) formában élt tovább. A feltehetően 'domb, erdős magaslat' (FKnT. 280, FNESz. *Ság*¹, *Karancsság*) jelentésű *ság* közszóból alakult Hont megyei *Ságu* (1231: *Sagv*, Gy. 3: 240) helység nevében is a véghangzó eltűnését regisztrálhatjuk a másodlagos variánsként jelentkező *Ság* (1237: *Sag*, Gy. 3: 240, Hont vm.) formában. E helyütt említhetjük meg továbbá a Pécsváradi bencés kolostor alapítóleveléből ránk maradt *Szerü* (+1015/+158//XV.: *Zerew*, Gy. 1: 392) adatot is, amely — ha a *szerü* olvasata helyes, és benne nem hosszú magánhangzó olvasandó — minden bizonnyal a *szer* 'rend, sor, házsor, falurész, összetartozó házcsoport' jelentésű földrajzi köznévből jött létre (vö. FNESz. *Szér*, *Pusztaszér*), s tővéghangzója elvesztése után vált *Szer* ([+1235]/350/404: *Sceer*, Gy. 1: 392, Baranya vm.) alakúvá.

Helynevek közszoói utótagjában is regisztrálhatjuk az egykori tővégi magánhangzó eltűnését, amint erre a Nyitra megyében fekvő *Berekszegü* (1211: *Beruczegu*, Gy. 4: 353) helynév példája idézhető. A névben a 'település valamely része, folyókanyarulat' (FKnT. 293) jelentésű *szeg* földrajzi köznévi elsődleges *szegü* alakjában láthatjuk a változást (1214: *Berugscug*, Gy. 4: 353, Nyitra vm.).

Személynévi eredetű helynevekben következett be a tövégi vokális eltűnése a következő példákban: *Bácsu* (1214/550: *Bachu*, Gy. 1: 210, Bács vm., vö. 1236: *Bach* szn., ÁSz. 79–80, FNESz. *Bács*) > *Bács* (1226/550: *Bach*, Gy. 1: 210, Bács vm.); *Csonyu* (1075: *Chonu*, DHA. 212, Csongrád vm., vö. 1228/1491: *Chon* szn., ÁSz. 208., FNESz. *Csány*) > *Csany* (1209: *Chon*, Gy. 1: 893, Csongrád vm.); *Dágu* (*1222: *Dagu*, Gy. 2: 233, Esztergom vm., vö. m. *Dag* szn., FNESz. *Dág, Ágfalva*) > *Dág* (1262: *Dag*, Gy. 2: 233, Esztergom vm.); *Gegü* (1075/+1124/+1217: *Gegu*, DHA. 212, Komárom vm., vö. 1138/1329: *Gegu* szn., ÁSz. 327, FNESz. *Martos, Gyöngyfa*) > *Gég* ([1247 u.]: *Gueg*, Gy. 3: 418, Komárom vm.); *Puku* (1220: *Puku*, Gy. 2: 619, Győr vm., vö. 1138/1329: *Pucu* szn., ÁSz. 657) > *Pok* (1222 [o: 1224]: *[P]ok*, Gy. 2: 619, Győr vm.); *Tátu* (1193: *Tatu*, Gy. 2: 314, Esztergom vm., vö. 1086: *Thati*, +1086: *Thatu* szn., ÁSz. 749, FNESz. *Tát*) > *Tát* (1269/294: *Tath*, Gy. 2: 314, Esztergom vm.).

A két nyílt szótagból álló helynevek között kell tárgyalnunk a VCV > VC változást tükrözőtő névformákat is. Gyakoriságukat tekintve a jelentősebb típusok közé sorolhatjuk az ide tartozó neveket, ugyanis a teljes itteni névállomány 8%-a esik e szótagszerkezeti kategóriába. A tövéghangzó elvesztését regisztrálhatjuk a következő, személynevekből alakult helynevekben: pl. *Ē(c)sü* (1172: *Esu*, Gy. 2: 584–5, Győr vm., vö. 1213/550: *Echy*, 1138/329: *Esu* szn., ÁSz. 266, 292, FNESz. *Écs*) > *Écs* (1279: *Ech*, Gy. 2: 584–5, Győr vm.); *Ipü* (1208/550: *Ypu*, Gy. 3: 514, Kraszna vm., vö. 1138/1329: *Ipuh* szn., ÁSz. 405, FNESz. *Ipp*) > *Ip* (1213/550: *Ip*, Gy. 3: 514, Kraszna vm.).

A kétrészes helynevek földrajzi köznévi utótagjai közül kizárólag az *utu* > *út* változásra említhetünk e helyütt példákat: *Dúr utu* ([1077–95]/+158//XV.: *Duwruthu*, Gy. 3: 115, Heves vm.) > *Dúr út* ([1077–95]/+158//PR.: *Duurvt*, Gy. 3: 115, Heves vm.); *Ó utu* (+1015/+158//XV.: *Ouutu*, DHA. 74, Baranya vm.) > *Ó út* (+1015/+158//XVII.: *Owt*, DHA. 74, Baranya vm.).

4.2.2 Zárt + nyílt szótagból felépülő nevek

A két szótagból álló nevek között a másik nagy kategóriába azokat a neveket sorolhatjuk, amelyek zárt + nyílt szótagból épülnek fel (28%). Ebből 20%-ot tesznek ki azok a helynevek, amelyekben CVCCV > CVCC változást regisztrálhatunk.

A változást kimutathatjuk egyrészt a közszei eredetű helynevek körében. A *Kürt* törzsnévből keletkezett Pilis megyei *Kürtü* (1138/329: *Kurtu*, Gy. 4: 643, vö. FNESz. *Kürt*, 950–51: *κουρτου*) településnév a véghangzó elvesztése után *Kürt* ([1274]: *Kurth*, Gy. 4: 643, Pilis vm.) formában állandósult. De ide sorolhatjuk a *láz* 'erdei tisztás, kaszáló' (FKnT. 226) jelentésű földrajzi köznévből *-d(u)* képzővel alakult *Lazdu* (1217/ 550: *Lazdu*, Gy. 1: 639, vö. Rác A. 2007: 172–173) nevet is, amely a változás lefolyása után *Lázd* (1214/550: *Lazd*, Gy. 1: 639, Bihar vm.) alakban maradt fenn.

Kétrészes helynevek földrajzi köznévi utótagjában érvényesült a változás a *Macskaszarmu* (1251: *Machkazormv*, Gy. 1: 459, vö. FNESz. *Zaranypuszta*) név esetében, amelynek *szarm* utótagja 'vízmeder, völgy, árok elágazó része' jelentésű (FNESz. *Zaranypuszta*). A tövégi vokális eltűnése után a településnevet már a 13. századtól kezdődően *Macskaszarm* ([1249–60]: *Machkazorm*, Gy. 1: 459, Bars vm.) alakban találjuk meg. A Szatmár megyei *Magasmart* településnévnek a 13. század elején még *Magasmartu* (1215/550: *Mogos Mortu*, Németh 2008: 171) formája adatolható. A név *mart* 'part' jelentésű utótagjáról (vö. FNESz. *Magasmart*, FKnT. 239) maradt el a tövégi magánhangzó, s jött létre ezáltal a 13. század végétől adatolható *Magasmart* (1271>409: *Magasmorth*, Németh 2008: 171, Szatmár vm.) hangalak.

Pusztá személynévi névadás következtében alakult ki a Bihar megyei *Bojt* településnév (vö. 1237: *Boht* szn., ÁSz. 136, FNESz. *Bojt*, Rácz A. 2007: 58) amelynek elsődleges *Boxtu* (1208/550: *Boctu*, Gy. 1: 604) alakjából a tövégi vokális eltűnése *Boxt* (1213–21: *Boct* Gy. 1: 604, Bihar vm.) formát eredményezett. Hasonló alakulásmódot figyelhetünk meg a török *bors* főnévből kialakult magyar *Bors* személynévre (1071: *Bors* szn., ÁSz. 144, FNESz. *Bors*) visszavezethető *Borsu* (+1075/+124/+217 [3a], [1200 k.] [2a]: *Borsu*, KMHsz. 47) > *Bars* (1316: *Burs*, KMHsz. 47, *Bars* vm.) esetében is. További személynévből alakult példákhoz lásd még: *Forku* (1266: *Forcu*, KMHsz. 96, Csongrád vm., vö. 1202–1203/1500: *Forc* szn., ÁSz. 315, FNESz. *Farkirét*) > *Fork* (1327: *Fork*, KMHsz. 96, Csongrád vm.); *Kücskü* (1237: *Kuscku*, Cs. 2: 767, Vas vm., vö. 1262: *Kuchk* szn., ÁSz. 470, FNESz. *Köcsk*) > *Kücsk* (1300: *Kuchk*, Cs. 2: 767, Vas vm.).

Az idegen eredetű nevek csoportjában mindösszesen egyetlen adatra hívhatom fel a figyelmet, mégpedig a mai Gyöngy település 13. századi *Perlü* (1215/550: *Perlu*, Németh 2008: 225) alakban való említésére. A FNESz. szerint a név a német *Perle* 'gyöngy' szóval, illetőleg esetleg a német *Perll* személynévvvel hozható kapcsolatba (vö. FNESz. *Gyöngy*). A nem pontosan meghatározható etimológia ellenére is valószínűsíthetjük, hogy a név végén analogikus tövégi vokális állhatott, amelynek eltűnése aztán utóbb *Perl* (1220/550: *Perl*, Németh 2008: 225, Szatmár vm.) névformát eredményezett.

4.3 Három szótagból álló nevek

A tövéghangzók eltűnését három szótagból álló nevekben is kimutathatjuk, amelyek között megkülönböztethetünk csupa nyílt szótagos, nyílt + zárt + nyílt, valamint zárt + nyílt + nyílt szótagokból felépülő formákat.

4.3.1 Nyílt szótagos formák

A három szótagos alakok között legnagyobb számban a nyílt + nyílt + nyílt szótagból álló nevek állnak, az adatok 15%-a tartozik ebbe a típusba. Ebből 8%-ot azok a nevek alkotnak, amelyekben CVCVCV > CVCVC változást figyelhetünk meg.

Ebben az esetben is nyomon követhetjük a módosulást közszoói eredetű nevekben. A Bihar megyei mai *Nagykerek*i elsődleges alakja a magyar *kerek* 'körhöz hasonló alakú erdő' jelentésű földrajzi köznévi képzős származéka (FNESz. *Nagykerek*i, Rácz A. 2007: 143), ami azonban a 13. században még helynévképző nélkül, de tövéghangzóval, azaz *Kerekü* (1214/550: *Kerecu*, Gy. 1: 632) formában volt használatos, s a véghangzó eltűnése után nyerte el későbbi *Kerek* ([1291–4]: *Kerek*, Gy. 1: 632, Bihar vm.) alakját. A *kerek* lexéma földrajzi köznévi utótagként is megtalálható kétrészes helynevek második névrészeként, erről tanúskodik a Pécsvárad bencés kolostor alapítólevelében fennmaradt *Kükinkerekü* (+1015/+158//XV.: *Kuchinkereku*, Gy. 1: 331) helynév, amely egy másik forrásban birtokos személyjeles *Kökény kereke* (+1015/+158//403/PR.: *Kuchinkereby* [ɔ: -kereký], Gy. 1: 331, Baranya vm.) alakban jelentkezik. E névadatok megbízhatóságát azonban jelentősen csökkenti az oklevél hamis volta és többszörös átirat jellege. További közszoóból alakult példákhoz lásd még a *Beregü* (1214/550: *Beregu*, KMHsz. 52, vö. m. *berek* ~ *berek* 'liget', FNESz. *Bereg vármegye*, Bereg vm.) > *Bereg* (1233: *Bereg*, KMHsz. 52, Bereg vm.) névváltozást is.

A pusztá személynévi névadással keletkezett Zemplén megyei *Berzék* (vö. 1273: *Bezeg* szn., ÁSz. 122, FNESz. *Berzék*) helynevet a 13. század elején még *Bezegü* (1219: *Bezegu*, ComZemp. 18) alakban említik, a század közepén viszont a tövégi magánhangzó eltűnéséről tanúskodó *Bezeg* (1257: *Bezegh*, ComZemp. 18, Zemplén vm.) alakban találjuk a forrásokban.

Hasonló alakulásmódot regisztrálhatunk a 11. században *Himüdi* (1005 k./+1001 [XII.]: *Chimudi*, Gy. 2: 611) formában említett Győr megyei név esetében is. A puszta személynévből keletkezett helynév (vö. 1138/1329: *Heimudi* szn., ÁSz. 373., FNESz. *Himod*) a 13. században már *Himüd* ([1237–40]: *Hymud*, Gy. 2: 611, Győr vm.) alakban látható.

Végezetül pedig a nyílt + nyílt + nyílt szótagokból álló helynevek között azokat a neveket kell tárgyalnunk, amelyek — már ha ténylegesen létező hangalakok voltak — CVVCV kiinduló alakúak, és hiátust tartalmaznak. A *lovász* foglalkozásnévből, illetőleg az abból alakult személynévből (vö. Póczos 2001: 103, FNESz. *Lovászi*, 1138/1329: *Luas* szn., ÁSz. 498, 1289/1353: *Jacobi Luaz* szn. ÁSz. 498) jöhetett létre a Bodrog megyei *Luászu* településnév (1198 P./PR.: *Luascu*, Gy. 1: 723). Hasonló véghangzós formát láthatunk a Tihanyi alapítólevélben említett *Luászu* holma jelölt birtokos jelzős szerkezetű kétrészes helynév előtagjában is (1055: *Luazu* holma, DHA. 150, vö. Hoffmann 2010: 151, Esztergom vm.). E nevek foglalkozásnévi lexémája utóbb aztán tővéghangzó nélküli *luász*, majd *lovász* alakban adatható (vö. például 1292–7: *Luazhetyn*, FNESz. *Lovászhetény*; 1302/1419: *louazberen*, FNESz. *Lovászberény*).

4.3.2 Nyílt + zárt szótagból felépülő három-szótagos nevek

A három szótagból álló nevek további típusaiból igen kevés példát említhetünk, hiszen a nyílt + zárt + nyílt és a zárt + nyílt + nyílt szótagszerkezetű nevek összesen csak 2-2%-os előfordulást mutatnak. Ide sorolhatjuk a Nyíregyháza határába olvadt Szabolcs megyei *Ekülsü* ([1200 k.]: *Ecusu*, Németh P. 1997: 69) névadatot, amely Anonymusnál fordul elő először. Nevét Ekölcs vezérről kaphatta (vö. 1284: *Ekeuch* szn., ÁSz. 267, Németh P. 1997: 69), s a pár évtizeddel későbbi *Eküls* (1219/1550: *Ekulch*, Németh P. 1997: 69) formában történő említése pedig a véghangzó eltűnését mutatja. A *lovász* lexémából lett *Luászi*-hoz hasonló változási folyamat mehetett végbe a Győr megyei *Ravazd* település egykori *Ruoszti* elnevezésében ([1093]: *Ruoosti*, Gy. 2: 621), amely a 'róka' jelentésű *ravasz* állatnévből vagy az abból lett személynévből (vö. 1138/1329: *Rouosti* szn., ÁSz. 681) magyarázható (vö. FNESz. *Ravazd*), s benne a *-t(i) ~ -d(i)* képzőelem (helynévképző vagy személynévképző) található meg. A településnév későbbi *Ruozd* (1222: *Rvozd*, Gy. 2: 621, Győr vm.) alakja már a 13. század elején a véghangzó eltűnéséről tanúskodik.

Zárt + nyílt + nyílt szótagi felépítést figyelhetünk meg a Cserhát közepén emelkedő *Szanda-hegy* egykori *Bolhád-hegy* névváltozatának 13. századból fennmaradt alakjában. A FNESz. szerint a *Bulhadu* ([1200 k.]: *Bulhadu* Gy. 4: 209, Nógrád vm.) helynév a *bolha* főnévből alakulhatott (FNESz. *Cserhát*). A 13. század közepén immáron véghangzó nélküli, *Bolhád* (1254/XVIII.: *Bulhad*, Gy. 4: 229) formában említik.

4.4 Összetételek, névszerkezetek

Olyan névformákra is fel kell még hívnom a figyelmet, amelyek összetett helynévstruktúrák, s egykor mindkét tagjuk végén állt, majd eltűnt a tővégi magánhangzó. Ezek az alakok a tővéghangzó eltűnését illusztráló névadatok 6%-át teszik ki. Az e körbe tartozó nevek kivétel nélkül községi elemekből felépülő összetételek.

Többek között ide sorolhatjuk a Békés megyében található *Szeghalom* település nevét is, amely a FNESz. szerint a m. *szeg* 'sarok, szeglet, zug' és a *halom* főnevek összetétele. A településnév a 13. század elején *Szégüholmu* (1200 k./896 u.-ra: *Zeguholmu*, KMHsz. 252; 13–16), majd két évtizeddel később *Szégholm* (1222/550: *Zigholm*, KMHsz. 252; 13–16) alakban adatható. Ugyancsak a *halom* földrajzi köznévi szerepel utótagként a mai *Szihalom* település

nevében. A név előtagja a FNESz. szerint a m. *szín* ~ *szén* 'egyfajta (gazdasági) épület' lexéma, illetve talán a *szén* 'faszén, parázs' közszóval is kapcsolatba hozható (vö. EWUng., TESz. *szén*). A név elsődleges formája feltehetően még véghangzóval, azaz *Szénüholmu* ([1200 k.]/896: *Zenuholmu*, Gy. 1: 807, Borsod vm.) alakban adathozható, más forrásokban viszont véghangzó nélkül, *Szénholm*-ként ([1067 k.]/267: *Scenholm*, Gy. 1: 807) található meg.

Az *út* földrajzi köznevet ebben a kategóriában, azaz az összetett névformák között is megtalálhatjuk. A Kövesdi határában említett Baranya megyei *Nagy út* mindkét tagján véghangzóval, vagyis *Nogyu utu* alakban (+1015/+158//XV.: *Nogw wtw*, DHA. 74) szerepel, de egy ezzel egyidejű s ugyanolyan bizonytalan kronológiai státusú forrásban már *Nagy út* (+1015/+158//403/PR.: *Nogut*, DHA. 74) formában találjuk meg. Hasonló változást figyelhetünk meg a Tihanyi alapítólevélben szereplő 1055: *hodu utu* szórvány esetében is. A Fehérvárt Keszthölccel összekötő út nevét a 15. században már *Hadi út* (1472: *Hadyuth*, Hoffmann 2010: 132, Fejér vm.) alakban, az előtagján *-i* melléknévképzővel, illetve mindkét részén véghangzó nélkül láthatjuk.

4.5 Párhuzamos hangváltozási folyamatok

Az előző típusoktól elkülönítve szövegünk végül az olyan helynevekről, amelyekben a tővégi magánhangzó eltűnésével párhuzamosan másik hangváltozási folyamatot is feltételezhetünk.

A Tihanyi alapítólevélben fennmaradt, és vélhetően a *török* népnévből vagy a belőle lett *Török* személynévből (vö. 1295/1405: *Turk*, 1278/1378: *Turek* szn., ÁSz. 770) származó *Türkü* (1055: *Turku*, DHA. 150, vö. *törk* ~ *török* népnév, Hoffmann 2010: 73, FNESz. *Törökpuszta*) névforma a későbbi forrásokban *Törek* alakban (1458: *Thewrek*, Cs. 2: 653) jelentkezik. A magyarba feltehetően *türk* formában bekerült török eredetű lexéma analogikusan tővégi magánhangzóval adaptálódott a lexémarendszerbe. E tővéghangzó azonban utóbb bekerült az eltűnési folyamat hatókörébe, s egyidejűleg a szó végi torlódó magánhangzókat egy betoldódó inetimologikus magánhangzó szüntette meg (*türk* > *türkü* > *türük*).

A kétrészes nevek földrajzi köznévi utótagjai közül a *halom* lexémát tartalmazó nevek hasonló változási folyamatokat jelezhetnek. A *Szayhárhalmu* ([1077–95]>XV.: *Zachar halmw*, Gy. 3: 306, Keve vm.); *Hajóholmu* (1211: *Hoyouholmu*, Gy. 1: 864, Csanád vm.); *Nagyútholmu* (1015: *Noghutholmu*, DHA. 73, Baranya vm.) nevek utótagjaként álló *halom* földrajzi köznévi TESz. szerint szláv eredetű (vö. öszl. **chъlmъ*, 'kis domb', TESz. *halom*, Reszegi 2011: 83–84), s a magyarba bekerülve a szó ugyancsak analogikus tővéghangzót kapott. Az egykori *χolm* szóból így a *χolmu*, majd a véghangzó eltűnésével és a mássalhangzó-torlódás feloldásával *χalom* alakult (ez utóbbi hangalakot találjuk meg például a 1394/1446: *Hewhalom*, FNESz. *Héhalom*; 1489: *Chegehalom*, FNESz. *Csege halom*; 1425: *Pohalum*, FNESz. *Póhalom* helynévi adatokban).

A kétrészes nevek előtagjaként megtalálható *három* lexéma alakulásmódja a fentiekhez hasonlóan különbözik, hogy ez a lexéma finnugor eredetű, s az ősmagyar kori hangalakja feltehetően **χárumu* lehetett. Ezt a szóalakot érintette aztán egyrészt a kétnyíltszótagos tendencia, amit a következő helynévi adatok jeleznek: *Hármu higy* (1055: *harmu hig*, DHA. 151); *Hármu fertő* (1055: *harmu ferteu*, DHA. 151); hatott rá másrészt a tővéghangzók eltűnési folyamata, ami pedig *χárom* hangalakot eredményezett (ezt látjuk például a 1377: *Harumfa*, FNESz. *Háromfa*; 1439: *Harumwdwar*, FNESz. *Háromudvar* ugyancsak korai helynévi adatokban).

Ezeket az adatokat azért tárgyaltam külön egységben, mert bennük a tövégi magánhangzó eltűnését feltétlenül regisztrálhatjuk, de az előzőekben részletezett szótagszerkezeti típusokkal a módosulásukat — az összetettebb változástörténetük miatt — nem tudtuk leírni.

5 A változás kronológiai jellemzői

A tövégi magánhangzók eltűnésének lezárulását — ahogyan ezt a szakirodalmi áttekintésben bemutattam — legtöbbször a 13. századra teszik, itt jelezve egyfajta kronológiai sorompót, azt is kiemelve azonban, hogy — mint a nyelvi változásoknál általában — itt sem számolhatunk túl merev időhatárokkal.

Az olyan helynevekben, amelyeknek a tövéghangzóval és anélkül álló adatai egyaránt vannak, a véghangzó eltűnési idejére vonatkozóan a következőket állapíthatjuk meg. Már 11. századi forrásban feltűnik a véghangzó nélküli forma a *Dúr utu* ([1077–95]/+158//XV.: *Duwruthu*, Gy. 3: 115) > *Dúr út* ([1077–95]/+158//PR.: *Duurvt*, Gy. 3: 115), az *Ó utu* (+1015/+158//XV.: *Ouutu*, DHA. 74) > *Ó út* (+1015/+158//XVII.: *Cwt*, DHA. 74) és a *Nogyu utu* (+1015/+158//XV.: *Nogw wtw*, DHA. 74) > *Nagy út* (+1015/+158//403/PR.: *Nogut*, DHA. 74) elnevezésekben. Megjegyzem azonban, hogy ezeknek az adatoknak a hangtörténeti forrásértéke az őket megőrző forrás kronológiai bizonytalanságai miatt erősen kérdéses.

A véghangzóknak a 13. századra bekövetkező eltűnését illusztrálhatják a meglehetősen nagy számban jelentkező ezen időszakból származó helynévi adatok, mint például a *Csonyu* (1075: *Chonu*, DHA. 212) > *Csany* (1209: *Chon*, Gy. 1: 893), *Ruoszti* ([1093]: *Ruozi*, Gy. 2: 621) > *Ruozd* (1222: *Rvozd*, Gy. 2: 621), *Gegü* (1075: *Gegu*, DHA. 212) > *Gég* ([1247 u.]: *Gueg*, Gy. 3: 418), *Kürtü* (1138/329: *Kurtu*, Gy. 3: 214) > *Kürt* ([1254–1259]/398: *Kurth*, Gy. 3: 214), *Tátu* (1193: *Tatu*, Gy. 2: 314) > *Tát* (1269/294: *Tath*, Gy. 2: 314), *Magasmartu* (1215/550: *Mogos Mortu*, Németh 2008: 171) > *Magasmart* (1271>409: *Magasmorth*, Németh 2008: 171), *Ésü* (1172: *Esu*, Gy. 2: 584–5) > *Écs* (1279: *Ech*, Gy. 2: 584–5), *Hódu* (1237: *Houdu*, Gy. 1: 858–9) > *Hód* (1289/291/327: *Houd*, Gy. 1: 858–9) stb. A viszonylag nagyszámú 13. századból származó helynévi adat mindenképpen megerősítheti azt a szakirodalomban általánosan elterjedt vélekedést, hogy tudniillik a tövégi magánhangzók jellemzően a 13. század folyamán tűntek el a szavak végéről.

Néhány adat véghangzó nélküli első említése ugyanakkor majd csupán a 14. század első harmadából dokumentálható, mint például a *Forku* (1266: *Forcu*, KMHsz. 96) > *Fork* (1327: *Fork*, KMHsz. 96, Csongrád vm.), *Kücskü* (1237: *Kuscku*, Cs. 2: 767) > *Kücsk* (1300: *Kuchk*, Cs. 2: 767, Vas vm.), *Borsu* (+1075/ +124/+217 [3a], [1200 k.] [2a]: *Borsu*, KMHsz. 47) > *Bars* (1316: *Burs*, KMHsz. 47, Bars vm.). Ebből azonban nem vonhatunk le érdemi következtetést, hiszen tudjuk, hogy az adatok fennmaradása igencsak esetleges. Ez azt jelenti, hogy a tövéghangzó eltűnése már korábban bekövetkezhetett, csak az adott helynévről nem maradt fenn korábbi oklevélből ilyen adat.

6 A tövéghangzók eltűnésének fonológiai magyarázata

A tövéghangzók eltűnésének okát kutatva a szótag- és hangsúlyviszonyok szerepéről többen is említést tettek a szakirodalomban. A kutatók ennek kapcsán főleg azt emelték ki, hogy az első szótagi hangsúly következtében kevésbé hangsúlyossá vált a szavak és nevek végén lévő elem, s ez vezethetett aztán az adott magánhangzó eltűnéséhez. Ennek jelentőségét nem vonva kétségbe úgy vélem, hogy emellett még egy fontosnak tűnő befolyásoló tényezőt is felvethe-

tünk (kellő óvatosság mellett) a módosulás mögött: a szonoritási hierarchiát mint jólformáltsági kritériumot.

A szótagszerkezetet módosító hangtörténeti változásokkal foglalkozó vizsgálataim során a fonotaktikai szerkezetnek, valamint a nyelvi jólformáltság kritériumainak mint a változások mozgatórugóinak kiemelt szerepét feltételezem (lásd erről bővebben Katona 2017).

Vennemann elmélete alapján elsősorban azok a szerkezetek vannak kitéve a változásnak, amelyek valamilyen szempontból rosszulformáltak (1988: 2). A szótagszerkezetek módosulásaira, átrendeződésére vonatkoztatva ez úgy fogalmazható meg, hogy azok a szótagszerkezetek változékonyabbak, amelyek kevésbé felelnek meg a jólformáltsági kritériumoknak, mintázatoknak. Jólformálnak pedig azt a szótagszerkezetet nevezzük, amely fonémák fonológiailag megengedhető kapcsolódásaiból építkezik. Azt, hogy egy-egy nyelvben az elemeknek milyen kombinációi engedhetők meg és melyek nem, a fonotaktikai mintázatok írják elő (Bakró-Nagy 1992: 35).

A lexémák fonológiai felépítése nagyban függ attól az univerzális sémától, amely a szótagok felépítésében játszik szerepet. A különféle hangok szonoritása a következő skála szerint adható meg (a legkisebb szonoritástól haladva a legerősebb felé); zárhangok, affrikáták < részhangok < nazálisok < $v < l < r < j$ (Törkenczy 1994: 377–378). A szonoritás a szegmentumok lényeges fonológiai tulajdonsága, amely a szótagon belül a szótagperemtől a szótagmag felé haladva nő, s onnan kifelé csökken. A szótagmagban ezért a leghangzósabb elemeket találhatjuk, azaz a magánhangzókat (Törkenczy 1994: 276).

Mindezek alapján azt feltételezhetjük, hogy a magánhangzóra végződő lexémák idővel hátrányos szerkezetűnek bizonyultak. Azt is tudjuk továbbá, hogy az egyes nyelvtörténeti korszakokban nemcsak a fonotaktikai szerkezet változhat, hanem a jólformáltsági korlátok is módosulhatnak (Sinkovics–Zsigri 2006: 141). Az a körülmény pedig, hogy a szonoritási hierarchia mint egyik fontos optimalitási elv éppen ebben az időszakban nyerte el ma is jellemző formáját, esetleg magyarázatot adhat arra is (amit a szakirodalom külön hangsúlyoz), hogy tudniillik a változás kivétel nélkül végbement a magyar nyelvben.

7 Összefoglalás

A tövégi magánhangzók eltűnésének szakirodalmából világosan látszik, hogy a változási folyamat egy időben kifejezetten népszerű vizsgálati terepe volt a magyar hangtörténészeknek. A jelenséget több nézőpontból is vizsgálták, a korábbi szakmunkák kiindulópontjaként azonban többnyire közsavak álltak. A vizsgálatba bevont helynévi adatok, valamint az újabb elméleti keret (jelen esetben a nyelvi jólformáltság mint fonológiai rendezőelv) alkalmazása további távlatokat nyithatott meg a tövégi magánhangzók eltűnésének elemzésében.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (1974): Szóvégrendszerünk az ős- és az ómagyar korban. *Magyar Nyelv* 70, 430–440.
- E. Abaffy Erzsébet (2003): Hangtörténet. In: Kiss Jenő & Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris, 106–128, 301–351, 596–609.
- ÁSz. = Fehértói Katalin (2004): *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest: Akadémiai.
- Bakró-Nagy Marianne (1992): Alapnyelvi szótagszerkezetek. In: Bakró-Nagy Marianne & Hajdú Péter (szerk.): *Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára*. Wien–Budapest: ELTE BTK

- Finnugor Tanszék–MTA Nyelvtudományi Intézet–Institut Für Finno-Ugristic Der Universität Wien, 35–41.
- Balázs János (1967): A gazdaságosság a szótagképződésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5, 7–39.
- Bárczi Géza (1951): *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest: Akadémiai.
- Bárczi Géza (1958a): *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bárczi Géza (1958b): *A szótövek. Magyar Történeti Szóalaktan I. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bárczi Géza (1967): Hangtörténet. In: Bárczi Géza & Benkő Loránd & Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Budapest: Tankönyvkiadó, 95–180.
- D. Bartha Katalin (1964): Tövégi magánhangzóink története a 16. század közepéig. *Nyelvtudományi Értekezések* 42. Budapest: Akadémiai.
- Benkő Loránd (1980): *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemei*. Budapest: Akadémiai.
- Benkő Loránd (1988): *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bereczki Gábor (1996): *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Budapest: Universitas.
- Bolla Kálmán (1995): *Magyar fonetikai atlasz. A szegmentális hangszerkezet elemei*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Cs. = Csánki Dezső (1890–1913) (szerk.): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- DHA. = Györffy György (1992) (szerk.): *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Budapest: Akadémiai.
- EWUng. = Benkő Loránd (1993–1995) (főszerk.): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I-II*. Budapest: Akadémiai.
- FKnT. = Bába Barbara & Nemes Magdolna (2014): *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- FNESz. = Kiss Lajos (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest: Akadémiai.
- Gombocz Zoltán (1909): A tövégi magánhangzók kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 5, 393–395.
- Gombocz Zoltán (1922/1997): Nyelvtörténeti módszertan. In: Gombocz Zoltán: *Jelentés és nyelvtörténet. (Válogatott tanulmányok.)* Budapest: Akadémiai, 73–128.
- Gósy Mária (2004): *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest, Osiris.
- Gy. = Györffy György (1963–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Budapest: Akadémiai.
- Hajdú Péter (1981): *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Hoffmann István (2010): *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Katona Csilla (2016a): A hangátvetés a magyarban. *Magyar Nyelvjárások* 54, 51–81.
- Katona Csilla (2016b): A kétnyíltszótagos tendencia a magyarban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12, 115–151.
- Katona Csilla (2017): A szótagszerkezetet érintő hangváltozási folyamatok mozgatórugói In: Forgács Tamás & Németh Miklós & Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 157–164.
- Kázmér Miklós (1970): *A »falu« a magyar helynevekben (XIII–XIX. század)*. Budapest: Akadémiai.
- KMHsz. = Hoffmann István (2005) (szerk.): *Korai magyar helynévszótár I. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Kubinyi László (1958): Magyar nyelvtörténeti változások vélhető összefüggéseiről. *Magyar Nyelv* 54, 213–232.
- Lazicius Gyula (1930): A fonológiáról. *Magyar Nyelv* 26, 18–30.
- Melich János (1910): A tövégi magánhangzókról. *Magyar Nyelv* 6, 14, 58, 111, 150.
- Németh Péter (1997): *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza: Ethnica.

- Németh Péter (2008): *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Nyíregyháza: Jós András Múzeum Kiadványai 60.
- Nyirkos István (1980): Az ő- és ómagyar kori hangváltások rendszertani jellegéről: A magyar nyelv grammatikája. In: Imre Samu & Szathmári István & Szűts László (szerk.): *A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai. Nyelvtudományi Értekezések* 104. Budapest: Akadémiai Kiadó, 619–622.
- Nyirkos István (1993): *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban*. Debrecen.
- Nyirkos István (1994): Jövevényszavaink inetimologikus véghangzóiról. In: Szathmári István & E. Abaffy Erzsébet & B. Lőrinczy Éva (szerk.): *Bárcei Géza Emlékkönyv, születésének 100. évfordulója alkalmából*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 127–150.
- Nyirkos István (2005): Korai jövevényszavaink szervesen véghangzóiról. In: *Nyelvtudományi Közlemények* 102, 226–230.
- Nyirkos István (2009): Kivétel nélküli volt-e ősi szavainkon a tövéghangzó? *Magyar Nyelvjárások* 47, 111–117.
- Papp István (1963a): Voltak-e sorvadó magánhangzók a nyelvünkben? In: Benkő Loránd & Ligeti Lajos & Pais Dezső (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Nyelvtudományi Értekezések* 40, 288–295.
- Papp István (1963b): Rövid véghangzóink sorsa és a nyelvi szerep. *Magyar Nyelv* 59, 393–408.
- Rácz Anita (2007): *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtár Kiadványai 12. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Reszegi Katalin (2011): *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névtár Kiadványai 21. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Sárosi Zsófia (2003): Morfémátörténet. In: Kiss Jenő & Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris. 129–172, 352–371.
- Szilágyi N. Sándor (1976): Az ómagyar kori pótlónyúlás és a tövégi rövid magánhangzók lekopásának néhány kérdése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 20, 126–136.
- Szinnyei József (1903): Alaktani adalékok 1. *Nyelvtudományi Közlemények* 33, 129–138.
- Szinnyei József (1904): Alaktani adalékok 3. *Nyelvtudományi Közlemények* 34, 1–11.
- Szinnyei József (1910): Az Árpád-kori *u* betűk kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 6, 12–14.
- Szinnyei József (1917): Még egyszer az Árpádok korabeli szóvégi *u* (*v*) és *i* (*y*) betűk hangértékéről. *Nyelvtudományi Közlemények* 44, 466–470.
- TESz. = Benkő Loránd (1967–1976) (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Budapest: Akadémiai.
- Vennemann, Theo (1988): *Preference Laws for Syllable Structure and the Explanation of Sound Change*. Berlin–New York–Amsterdam: Mouton/De Gruyter.
- Zelliger Erzsébet (1991): Az igetövek. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai, 41–59.
- WOT. = Róna-Tas András & Berta Árpád (2011) (szerk.): *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Katona Csilla
 Debreceni Egyetem
 Magyar Nyelvtudományi Tanszék
 H-4002 Debrecen
 Pf. 400
 csillkat@gmail.com